

ГУТТЕРІВСЬКЕ БРАТСТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Серед численних пам'яток гончарства, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського, одразу не впадає у вічі колекція світло-сірих полив'яних посудин, прикрашених рослинним орнаментом. За своєю формою, кольором, технологією виготовлення вони принципово відрізняються від традиційних виробів місцевих майстрів, хоча й походять з території сучасного Коропського району Чернігівської області. Справа в тім, що тамтешні гончарі скористалися досвідом і виробничими секретами німецьких колоністів — членів гуттерівського братства, які оселилися у цьому куточку Придесення ще наприкінці XVIII ст. Хто ж вони такі — гуттерівські братчики? Яким чином опинилися на Чернігівщині? Який слід полишили в історії краю? Спробуймо відповісти на ці питання й відтак заповнити ще одну «білу пляму» на історичній карті України...

Гуттерівське братство,¹ представники якого в наш час утворюють на території Канади єдину конфесійну організацію — «Об'єднану гуттерівську братську церкву», має багату історію, яка викликала і викликає живий інтерес з боку багатьох західних дослідників,² але зовсім незаслужено обійдена увагою у вітчизняній історіографії.

Становлення братства відбувається у другій половині 20-х — першій половині 30-х рр. XVI ст. Воно було утворено в Моравії німецькими, австрійськими і швейцарськими біженцями-анабаптистами,³ які були змушені переховуватися на цій території від переслідувань як з боку світської влади, так і з боку католицької та протестантської церков. Назва братства, що закріпилася за ним до середини 30-х рр. XVI ст., походить від прізвища уродженця Тіроля Якоба Гуттера (найактивніший період його діяльності в Моравії припадає на 1533—1535 рр., у 1536 р. його спалили на вогнищі інквізиції в Інбруці), який зіграв видатну роль в об'єднанні і організаційному зміцненні анабаптистських общин в Моравії⁴. Достатньо своєрідний устрій життя членів гуттерівського братства, що ґрунтується на тих принципах віросповідання, які були опрацьовані ще в другій чверті XVI ст., до наших днів є їхньою головною відмінною рисою з-поміж низки інших, багато в чому подібних до них релігійних об'єднань (перш за все, це стосується менонітів). Справа в тому, що для гуттерівців характерне докладне теоретичне опрацювання і багаторазові спроби втілення на практиці принципу спільності майна. Все це ґрунтується на прагненні організувати життя всередині общин у відповідності з їхніми уявленнями про те, що в своєму повсякденному житті вони насправді повинні наслідувати приклад Христа, і для порятунку душі необхідна не тільки глибока особиста віра, але й цілком конкретні вчинки, які знаходять свій вираз, зокрема, в прагненні створити в образі гуттерівських общин деяку подобу царства Божого на землі і таким чином сприяти його дійсному настанню (мова йде про своєрідний «практичний» хліазм). На різних етапах історії гуттерівського братства принцип спільності майна реалізувався з різною мірою послідовності. Вважається, що найбільшій повноті його втілення досягло в Моравії в другій половині XVI ст. (особливо протягом так званого «золотого віку» гуттерівців).⁵ Ідеальний варіант здійснення принципу спільності майна у гуттерівських братів передбачав безумовну відмову від будь-якої власності на користь общини, яка в свою чергу повинна була забезпечувати членів братства всім необхідним для

життя. Характерною рисою гуттерівської теології є заперечення постулатів про таїнства, що дають порятунок. Як і інші анабаптисти, вони не визнають хрещення немовлят, бо вибір віросповідання повинен бути, на їх думку, вільним і усвідомленим актом. Євхаристія, у відповідності з гуттерівською вірою, є діянням, що символізує єдність «общини Бога» (земного «тіла Христа»),⁶ нагадуванням про спокутну жертву, а не прилученням до Христа шляхом куштування втілених в хлібі та вині його тіла і крові. Одним із постулатів гуттерівської теології є визнання війни і застосування насильства такими, що суперечать «християнському законіві», а, отже, — неприйнятними. Вимогам влади члени братства вважали можливим підкорятися лише в тих випадках, коли вони не суперечили їх поглядам. Тому для гуттерівців характерна відмова від участі в будь-яких формах державного управління, сплати воєнних податків, прийняття присяги, служби в армії тощо.

Зневага до влади (захисниці «людських», а не «божих» законів), запровадження гуттерівцями спільності майна і комунального способу життя ґрунтувалися, перш за все, на їх уявленні про боговибраність членів братства і володінні ними божою істиною. З цієї ж причини гуттерівці не вважали Святе письмо абсолютним авторитетом, надаючи перевагу внутрішньому одкровенню і визнаючи пріоритет «живого» слова над «книжним».

Розгром в ході тридцятилітньої війни габсбурзько-католицькою армією чеських збройних сил у битві біля Білої гори (8 листопада 1620 р.) різко змінив політичну ситуацію в Моравії. Її територія була окупована військами Фердинанда II (1578—1637, австрійський ерцгерцог із династії Габсбургів, з 1619 р. імператор «Священної Римської імперії», згідно з мандатом якого, оприлюдненого в 1622 р., гуттерівці були вигнані з місць свого майже столітнього перебування). З цього часу ті їхні представники, що залишилися вірними своїм переконанням, зосереджуються в угорських землях, що теж знаходилися під владою Габсбургів, головним чином в Словаччині і на території Трансільванського князівства. Політика рекатолизації, яку проводили щодо них в добу правління Марії Терезії (австрійська ерцгерцогиня із династії Габсбургів, 1740—1780), активізація діяльності єзуїтів на цих землях привели до того, що більшість гуттерівців зреклася віри батьків.⁷ Уникнути переслідувань і зберегти свою віру вдалося лише незначній частині братів (всього декілька десятків чоловік), через Карпати вони перебралися до Валахії, яка перебувала в цей час під владою Оттоманської імперії, і поселилися поблизу Бухареста. Кістяк цієї групи складали члени гуттерівської общини Алвіца (чи Вінца) — трансільванської гуттерівської колонії, заснованої в 1621 р. угорськими і моравськими анабаптистами, а також біженці-лютерани із Карінтії, що приєдналися до них в 50-х роках XVIII століття. Зав'язавши контакти з гуттерівською общиною в Алвінці, ознайомившись з її життям, вони віддали перевагу гуттерівському віровченню і на початку 1760-х рр. заснували братські поселення в Штайні та Кройці поблизу Алвінца.⁸ У Валахії гуттерівців застала російсько-турецька війна 1768—1774 рр., їх майно було пограбовано. Пробуючи врятуватися, вони вирушили до Молдавії. По дорозі вони потрапили до резиденції генерала фельдмаршала графа П. О. Румянцева-Задунайського (1725—1796), який виявив таку велику прихильність до гуттерівських братів, що вирішив виділити для їхнього поселення землю в своєму маєтку Вишеньки (тепер с. Вишеньки Коропського р-ну Чернігівської обл.), де в ті часи не вистачало робочих рук, і забезпечити колоністів будівельними матеріалами, зобов'язавши їх навчити місцевих селян тим ремеслам, якими вони уславилися.⁹ Як відомо, на той час уже був оприлюднений маніфест Катерини II «О дозволенні всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселиться в которых губерниях они желают» (1763 р.), тобто даний крок графа не виходив за річище державної по-

літики, яка заохочувала іноземну колонізацію окремих територій Російської імперії.

Гуттерівці скористалися пропозицією графа на початку 1770-х рр., вони спорудили братерський двір у Вишеньках. Життя колоністів у ньому організовувалося за принципом спільності майна. Протягом короткого часу вони змогли досягти значного поліпшення свого матеріального становища.¹⁰

Одним з найцікавіших джерел, що містить відомості про перебування гуттерівців на території Чернігівщини, є «Мала історія гуттерівських братів». Вона була підготовлена до друку професором германістики із США А. Й. Фрідріхом Цигльшмідом (1903—1955 рр.) і вийшла в 1947 р.¹¹ В основі книги лежить манускрипт одного із визначних гуттерівських діячів цієї доби Йоханнеса Вальднера (1749—1824). Його батьки належали до карінтських емігрантів, про яких уже йшла мова, в Алвінці вони прийняли гуттерівське віровчення. Разом з ними він пройшов весь шлях переселення із Трансільванії до України.¹² У 1782 р. П. Вальднер став «служителем слова» (виконував функції проповідника гуттерівського віровчення), а у 1794 р. — керівником общини у Вишеньках. Варто відзначити, що «Мала історична книга гуттерівських братів» містить не тільки мемуари Вальднера (він довів свою оповідь до 1802 р.), але й висвітлює період гуттерівської історії з 1802 по 1947 рр. Цей матеріал був систематизований самим видавцем, який супроводив книгу також багатим науковим апаратом. Крім того, в ній викладено концентроване узагальнення раннього періоду історії гуттерівських братів.

Із «Малої історії гуттерівських братів» видно, що община у Вишеньках у першій половині 1780-х рр. поповнилась новими членами, які в більшості своїй були втікачами із словацького Сабатиша (в джерелі перелічені імена всіх переселенців загальною кількістю 56 душ, причому підштовхнули їх до втечі і допомогли вислизнути від пильного католицького духовенства брати, що спеціально прибули з України.¹³ **Значним впливом серед переселенців користувався син останнього керівника гуттерівської общини в Сабатиші Якоб Вальтер, який відвідавши в 1782 р. Вишеньки, наступного року повернувся до Сабатиша за своєю родиною. Його син в майбутньому сприяв руйнуванню традиційного життєвого устрою гуттерівських колоністів на Чернігівщині, активно виступаючи за відмову від принципу спільності майна.¹⁴ Контакти з угорськими хабанерами¹⁵ вишенські колоністи підтримували приблизно до середини 90-х рр. XVIII ст.**

По смерті графа П. О. Румянцева-Задунайського ситуація змінилася. Не знайшовши належного розуміння своїх проблем з боку сина покійного графа С. П. Румянцева (1755—1838), і потерпаючи від малоземелля, колоїсти, що мешкали у Вишеньках, в 1799 р. направили свого представника до Санкт-Петербурга з проханням про переселення на державні землі. У відповідь на їх «прошение» в травні 1801 р. Олександр I видав іменний указ «О переселении менонистов с земли графа Румянцева на казенную землю в Малороссийской губернии и о предоставлении им прав, пожалованных новороссийским менонистам» (мались на увазі привілеї, про які йшла мова в жалуваній грамоті, даній новоросійським меноністам імператором Павлом I, «О подтверждении обещанной им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям» від 6 вересня 1800 р., в якій підтверджувалися і розвивалися основні положення указу Катерини II від 7 вересня 1787 року, згідно з якими колоністам-меноністам була санкціонована низка соціально-економічних привілеїв та пільг.¹⁶

Нова колонія була заснована на колишніх оброчних землях гуттерівських братів у Радичеві (тепер с. Радич Коропського р-ну).¹⁷ У від-

повідності з указом на кожну сім'ю повинно бути виділено по 65 десятин землі, причому земля передавалася їм «безперечне і вічноспадкове володіння», але без права вільного її відчуження і при умові єдиноспадкування, що в подальшому стало причиною швидкого зростання серед колоністів безземельних.¹⁸ Колоністи сплачували до державної казни по 15 копійок в рік з кожної десятини землі; їх повністю звільнили від інших податків, «казенних робіт» і «всіляких постоїв і квартирування», за винятком утримання мостів, переправ, доріг і пошт.¹⁹

Згідно з правом володіння їм було дозволено користування на виділених для їх поселення землях «всіма угіддями, ловити рибу, варити пиво і оцет, виробляти горілку як для свого споживання, так і на продаж в роздріб на землях, для них відведених», а стороннім особам заборонялося утримувати тут шинки і продавати вино без згоди на те колоністів.²⁰ Вони мали право займатися всілякими ремеслами, влаштовувати фабричне виробництво, торгувати, вступати до гільдій та цехів. Колоністам, крім того, було обіцяно, що ніхто з них чи їхніх нащадків «ні в який час на військову чи цивільну службу без їх власного на те бажання взятий і записаний не буде» і дозволено буде «в судових місцях присягу приймати від тих, коли з'явиться така потреба, згідно їхнього звичаю в усному викладі».²¹

Спочатку після переселення до Радичева гуттерівці продовжували жити, базуючись на принципах спільності майна. Колоністи не мали приватної власності. Всім їхнім майном, прибутками, землею порядкувала община. Під її контролем знаходився обробіток землі, який гуттерівці здійснювали спільними зусиллями, ремесло, торгівлю, духовне та особисте життя членів братства. Спосіб життя гуттерівців ґрунтувався на старих традиціях, що брали початок в XVI ст. У відповідності з ними радичівські колоністи побудували братський двір з громадськими ремісничими майстернями, численними господарчими будівлями, школою, спільними їдальнями і приміщенням для відправлення релігійного культу. Традиційне помешкання гуттерівців мало високий дах, завдяки чому горище використовувалося як спальні для одружених членів общини. Вони розташовувалися по обидва боки коридору, що ділив горище навпіл. Парубкам та дівчатам, що досягли 15-річного віку, а також хлопчикам та дівчаткам теж виділялися окремі приміщення.

Породіллям відводилася окрема кімната, де вони після пологів, спільно з іншими матерями доглядали за немовлятами, доки їм не сповниться півтора року. Після цього дітей переводили до іншого приміщення, де їх доглядали няньки і літні вдови до 4-х років. Їхні матері до участі у вихованні не допускались. Наступна вікова група, яку виховували окремо від інших, — діти у віці від 4-х до 6-ти років. З семи років хлопчики і дівчатка виховувалися і навчалися окремо. З цього часу головним завданням ставало навчання дітей певним ремеслам. Система виховання у Радичівській колонії базувалася на правилах, вироблених гуттерівцями ще в XVI ст. Характерною її відзнакою була увага до здоров'я і особистості дитини, а також відсутність будь-яких тілесних покарань.²²

Життя колоністів було суворо регламентовано общинними законами. Вони прокидалися о 5 годині ранку, протягом дня кожний виконував роботу, доручену общиною. О 12 годині всі спільно обідали (кожна статевовікова група харчувалася окремо), о 20 годині вечеряли, о 21 годині лягали спати. У неділю гуттерівці займалися відправленням значно спрощеного, у порівнянні з католицьким, релігійного культу. Вони дотримувалися принципу, згідно з яким всі істинно віруючі мали право відправляти службу, а тому релігійним життям общини керували спеціальні посадові особи, що обиралися з їхнього середовища. У членів общини особистої власності не було, ніяких коштів на особисті витрати

вони не отримували. Одяг колоністи одержували із общинних фондів згідно з встановленими нормами і тільки строго визначеного зразка.

Іжа та одяг гуттерівців були невибагливими, що відповідало їхньому аскетичному способу життя в цілому.²³

До середини 1810-х рр. у питанні щодо спільності майна серед радичівських колоністів все більш чітко стали виявлятися розбіжності. Спостерігалися факти ухилення від спільної праці, привласнення окремими братами коштів общини. Частина колоністів відкрито виступила проти старих порядків, за поділ общинного майна та землі між окремими родинами. На цьому ґрунті стався розкол общини: у другій половині 1810-х рр. 28 гуттерівських родин на деякий час залишили Чернігівщину, але незабаром повернулися і заснували нову колонію Нейдорф, що увійшла до Радичівської «менонітської» округи.²⁴ Остаточна відмова радичівських колоністів від дотримання принципу спільності майна пов'язана з пожежою, що виникла на братському дворі у 1819 р. і знищила значну частину общинної власності.²⁵ Аж ніяк не всі гуттерівці позитивно сприйняли відхід від старих общинних традицій. Так, Й. Вальднер твердив, що волів би краще піднятися на вогнище, ніж відмовитися від них. Працюючи над своїм відомим історичним твором, про який йшлося вище, він вбачав свою мету не лише в збереженні для нащадків фактів гуттерівської історії, але і духовному відродженні братства та поверненні до колишнього способу життя. Спільність майна була відновлена в деяких гуттерівських общинах вже після його смерті, у другій половині 1850-х рр.²⁶

Чернігівські колоністи займалися хліборобством, скотарством, садівництвом, різними промислами та ремеслами. З-поміж них були висококваліфіковані ткачі, столярі, ковалі, чинбарі та представники інших спеціальностей. Згідно з даними Міністерства державного майна у 1841 р. колоністи Радичівської округи мали 19 коней, 137 овець, 927 фруктових дерев, 4 млини, 22 ткацьких верстати, 49 жилих приміщень.²⁷

Дякуючи старанності гуттерівців, місцевість поблизу Радичева невдовзі набула слави як центр шовківництва (згідно з різними даними у громадському шовковичному саду налічувалось від однієї до десяти тисяч дерев).²⁸ Великим успіхом користувалося гуттерівське гончарне виробництво (їх знаменита хабанер-кераміка).²⁹ Колоністи, використовуючи місцевих жителів як найману робочу силу, водночас ділилися з ними своїми виробничими секретами. Так, коропський міщанин Мусій Пузир запозичив у них технологію виготовлення керамічних виробів і заповідав її своїм синам Григорію та Лаврентію. Гончарний завод Мусія Пузиря, який був розташований поблизу урочища Шовковиця (тепер Коропський район), функціонував навіть у кінці ХІХ ст., причому тут застосовувався лише той спосіб поливи кераміки, який був перейнятий у гуттерівців на початку 1840-х рр.³⁰ Вироби саме цього майстра тепер виставлені в експозиції Чернігівського історичного музею.

Поряд з цим варто відзначити, що незабаром після поділу землі між окремими родинами, серед радичівських колоністів став гостро відчуватися її брак: згідно з даними Міністерства державного майна в 1841 році в двох колоніях Радичівської «менонітської» округи на кожну з сімей, що мали наділи, припадало всього по 15 десятин придатної землі (774 десятини на 50 родин), 19 сімей, крім того, взагалі були безземельними.³¹

Господарство радичівських колоністів поступово почало занепадати. Щоправда, середній чистий прибуток на кожну гуттерівську сім'ю залишався у порівнянні з багатьма іншими іноземними колоніями достатньо високим: у 1841 р. він складав 92,2 крб. сріблом (головний прибуток отримували від продажу хліба та продуктів вівчарства).³² Але молочанські та хартицькі колоністи, переважну частину яких становили

меноніти, по цьому показнику значно перевищили гуттерівців.³³ Враховуючи це, стає зрозумілим, чому у 1842 році 69 гуттерівських родин вирішили переселитися на територію Молочанської менонітської округи і заснували поблизу Мелітополя колонії Гуттерталь і Йоганіеру. Дещо пізніше неподалік Хортиці ними були засновані колонії Нейгуттерталь, Гуттердорф і Шеромот.³⁴

У зв'язку із запровадженням у Російській імперії закону про загальну військову повинність та поширенням його дії, хоча із суттєвими застереженнями на іноземних поселенців, а також у зв'язку із введенням з червня 1871 р. нових, по деяких пунктах неприйнятних для гуттерівських братів, правил про влаштування селян-власників, до яких від цього часу стали зараховувати колоністів, гуттерівці, втративши довіру до російського уряду, у 1874 році емігрували до Північної Америки.³⁵

Отже, період перебування гуттерівців на українській землі знаменний, перш за все, тим, що саме тут невеликій групі гуттерівських братів вдалося сховатися від переслідувань і, дякуючи цьому, зберегти віру своїх батьків, що в свою чергу дозволило такому в багатьох відношеннях унікальному історичному соціальному явищу, як гуттерівське братство, зберегтися до наших днів. Разом з тим слід відзначити, що гуттерівці справили перший позитивний вплив на розвиток місцевих продуктивних сил. Таким чином, порушений в статті історичний сюжет, безумовно, заслуговує на подальше поглиблене вивчення.

Джерела та література

1. У німецькомовній літературі використовується декілька варіантів написання терміну «гуттерівські брати».

2. Див.: Райлі М. П. Гуттерівські брати: Анотована бібліографія зі спеціальним посиланням на гуттерівські колонії Південної Дакоти. — Бруклінз, 1965. — 188 с. (англ.).

3. «Анабаптисти» (буквально «персхрещені») — представники одного з провідних напрямів народної Реформації XVI ст., вони не визнавали, зокрема, хрещення немовлят. Практика повторного хрещення дорослих пояснює походження терміну «аннабаптизм».

4. Про Я. Гуттера див.: Фішер Г. Якоб Гуттер: Життя, благочестя, листи. — Ньютон (Кан.), 1956 (нім.).

5. Див.: Гросс Л. Золоті роки гуттерівців. — Скотдейл (Па.), Кітченер (Окт.), 1980. — 263 с. (англ.).

6. Під общиною Бога гуттерівці розуміли своє братство. Див., наприклад: Свідчення віри верхньонімецьких поборників хрещення / Л. Мюллер. — Лейпціг, 1938. — С. 110—112 (нім.).

7. У кінці XVII ст. під владою Габсбургів опинилася і Трансильванія.

8. Мюллер Л. Комунізм моравських перехрещенців. — Лейпціг, 1927. — С. 107—111 (нім.).

9. Липский В. Приходская летопись села Вишенок Кролевецкого уезда // Черниговские епархиальные известия. — 1875. — № 4. — Часть неофициальная. — С. 115.

10. У зарубіжній історіографії датою заснування гуттерівської колонії у Вишеньках прийнято вважати 1770 р. (Див., наприклад: Хепе Ц., Хейн Г. Вишенька // Менонітський лексикон (далі — МЛ). — Карлерус, 1967. — Т. 4. — С. 547). У деяких російських виданнях фігурує 1772 р. (Див.: Бондарь О. Д. Секта меннонитов в России, — Пгр., 1916. — С. 6; Описание меннонитских колоний в России // Журнал Министерства государственных имуществ. — СПб., 1842, — Ч. 4. — Кн. 1. — С. 2). Докладніше про колонію у Вишеньках див.: Липский В. Приходская летопись села Вишенок... — С. 115—116; Клаус А. Наши колонии. — СПб., 1869. — С. 32—33.

11. Мала історія гуттерівських братів / А. Я. Ф. Цигльшмід. — Філадельфія, 1947 (нім.). Про А. Я. Ф. Цигльшміда див.: Фрідман Р. Цигльшмід А. Я. Фрідріх // М. Л. — 1967. — Т. 4. — С. 601—602 (нім.).

12. Фрідман Р. Вальднер Йоганес // МЛ. — 1967. — Т. 4. — С. 457 (нім.).

13. Мала історія гуттерівських братів... — С. 373—374 (нім.).

14. Фрідман Р. Вальтер // МЛ. — 1967. — Т. 4. — С. 462 (нім.); Фрідман Р. Сабатиш // Там само. — С. 2—3 (нім.).

15. «Хабанери» — термін словацького походження. Так називали колишніх гуттерівців, які перейшли у католицизм.

16. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 19546. — С. 286—287; № 19887. — С. 656. У більшості офіційних документів Російської імперії гуттерівців називали «меноністами» (менонітами), віросповідання яких, як уже зазначалося, багато в чому було подібне до гуттерівського, а докладніше влада їхнім вченням не цікавилася. Використовуючи цю обставину, гуттерівці дістали можливість користуватися пільгами, що їх російський уряд надав менонітам.

17. ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 19887. — С. 656.

18. Слід відзначити, що реально у розпорядженні радичівських колоністів землі було набагато менше. Див., наприклад: Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 6798. — Арк. 4—4 зв.

19. У 1824 р. іноземні колоністи у виплаті податей були прирівняні до селян (Велицин А. А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. — 1889. — Т. 202. — С. 205). Про те, які податі, окрім поземельних, стягалися з гуттерівців у 1840 р. див.: ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 6798. — Арк. 4—4 зв.

20. ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 19546. — С. 286—287.

21. Там само.

22. Бондарь О. Д. Секта меннонитов в России... — С. 8—9; Описание меннонитских колоний в России... — С. 41; Бендер Г. С. (ред.) Дисципліна в гуттерівській школі в 1578 році та звернення Пітера Шерера до директорів шкіл 1568 року // Менонітський щоквартальний огляд. — 1931. — Т. V. — С. 231—244 (англ.).

23. Бондарь О. Д. Секта меннонитов в России... — С. 8—9; Описание меннонитских колоний в России... — С. 40—42; Клаус А. Наши колонии... — С. 35—37.

24. Описание меннонитских колоний в России... — С. 41.

25. Мюллер Л. Комунизм моравських перехрещенців... — С. 112 (нім.); Кларк Б. В. Гуттерівські общини. — Фульда, Лейпціг, — 1929. — С. 31 (нім.).

26. Фрідман Р. Вальдер Йоганес... — С. 457 (нім.).

27. Велицин А. А. Иностранная колонизация в России... — С. 214—215.

28. Див.: Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства бывшей немецкой колонии в с. Радичев // Земский сборник Черниговской губернии. — 1892. — № 10. — С. 32—33; Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. — СПб., 1903. — Т. I. Малороссия. — С. 344; Велицин А. А. Иностранная колонизация в России. — С. 214.

29. Про хабанер-кераміку див., наприклад: Фрідман Р. Ранне анабаптистское миссионерство: «Гуттерівське гончарство або хабанер-кераміка» // Життя менонітів. — 1958. — Жовтень. — Т. 13. — С. 147—152, 182 (англ.); Фрідман Р. До питання про хабанер-гончарство // Там само. — 1959. — Листопад. — Т. 14. — С. 129—130 (англ.).

30. Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства бывшей немецкой колонии в с. Радичев... — С. 32—35.

31. Велицин А. А. Иностранная колонизация в России... — С. 213.

32. Там само. — С. 218.

33. Там само.

34. Кларк Б. В. Гуттерівські общини... С. 31—32 (нім.).

35. Див.: Велицин А. А. Немецкие колонии на юге России // Русский вестник. — 1890. — Т. 206. — Кн. 2. — С. 282—299.

Це дослідження виконане при підтримці Центрально-Європейського університету.